

Ο ρόλος της εκκλησίας στην επανάσταση του 1821.

**ΚΟΥΣΤΑ ΕΙΡΗΝΗ - ΚΟΥΣΤΑ ΚΑΤΕΡΙΝΑ -
ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΔΛΙΚΗ - ΚΟΥΣΤΑΣ ΦΩΤΗΣ -
ΚΑΡΕΤΣΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ**

**ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΣΧΕΔΙΟ ΔΡΑΣΗΣ
Κ. ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΓΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ**

Η Ελληνική Επανάσταση ή Επανάσταση του 1821 ήταν η ένοπλη εξέγερση την οποία διεξήγαγαν επαναστατημένοι Έλληνες εναντίον του οθωμανικού στρατού με σκοπό την αποτίναξη της οθωμανικής κυριαρχίας και τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους

Η **25η Μαρτίου** δεν είναι μόνο μια μέρα αργίας, ούτε την τιμούμε μόνο για τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Γιορτάζουμε σαν Έθνος, για την Επανάσταση του 1821. Διότι, 200 χρόνια πριν, ξεκίνησε η Ελληνική Επανάσταση ενάντια στην οθωμανική κυριαρχία. Στις 25 Μαρτίου του 1821, οι Έλληνες πολέμησαν την τουρκική σκλαβιά, που κρατούσε δέσμια τη χώρα μας για 400 ολόκληρα χρόνια.

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 υπήρξε ο πιο καθοριστικός παράγοντας για την οργάνωση του νέου Ελληνισμού, σε εθνικό, πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο. Όμως, όπως συμβαίνει με τα πραγματικά μεγάλα γεγονότα, ήταν अपαράγραπτη και η οικουμενική της διάσταση. Την ίδια στιγμή, η Επανάσταση συγκίνησε και συσπείρωσε διαφορετικές και αποκλίνουσες ομάδες και κοινωνικές τάξεις Ελλήνων, όπως εμπόρους, αρματολούς και κλέφτες, διανοούμενους, δασκάλους, φωτεινά πρόσωπα της Εκκλησίας, που αποτελούσε, στο πλαίσιο του Οθωμανικού Κράτους, τη νομικά υπόλογη, αλλά και πολιτιστικά

και εθνικά αδιαμφισβήτητη ηγεσία του σκλάβου έθνους.

Με την Επανάσταση του 1821 ο ελληνικός λαός έμεινε στη βάση του πάντοτε ενωμένος στον αγώνα για την ελευθερία του υπηρετώντας έναν εθνικό και ιερό σκοπό. Αγωνίστηκε «για του Χριστού την πίστη την αγία και της Πατρίδας την ελευθερία. Ήταν πρωταρχικός και ουσιαστικός ο ρόλο που διαδραμάτισε η Εκκλησία στην Ελληνική Επανάσταση του 1821, η οποία δεν συμμετείχε απλά και υποστηρικτικά στον αγώνα αυτό, αλλά καθοριστικά εμψύχωνε, στήριζε και συνέβαλλε στον αγώνα του λαού καθώς και στην εκπλήρωση του κοινού εθνικού σκοπού. Σε καμία άλλη Επανάσταση η Εκκλησία δεν πρωτοστάτησε σύσσωμη, συμβάλλοντας θετικά στην αίσια έκβαση του όλου εγχειρήματος, όπως συνέβη στην Ελληνική Επανάσταση του 1821. Γι' αυτό και αποτελεί την τροφό του Γένους και ολόκληρου του αγώνα.

Οι Έλληνες έχουμε κατηχηθεί από μικρή ηλικία, είτε από το σχολείο είτε από τους εκκλησιαστικούς φορείς, ότι η εκκλησία διαφύλαξε την ταυτότητα του Γένους κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας κι ότι πρωτοστάτησε στα δρώμενα της ελληνικής επανάστασης του 1821. Μας παρουσιάζεται δηλαδή η εκκλησία ως θεματοφύλακας της ελληνικής παράδοσης και κληρονομιάς, κατατρεσμένη από τον τουρκικό ζυγό και με την ελπίδα της τελικής ανεξαρτησίας απ' αυτόν.

Η Εκκλησία προσέφερε ως πρωτεργάτης της Ελληνικής Επανάστασης αγωνιστές κληρικούς όλων των βαθμών, αρχιερείς, πρεσβυτέρους, διακόνους και μοναχούς. Έδωσε χρήματα, κτήματα και κάθε πολύτιμο είδος για την οικονομική στήριξη και ενίσχυση του αγώνα. Πρωταγωνίστησε ώστε να διασωθεί η ελληνική γλώσσα και η παιδεία των Νεοελλήνων και διατήρησε αναλλοίωτα τα ήθη, τα έθιμα και τις τοπικές παραδόσεις, επειδή θεωρούσε και συνεχίζει να θεωρεί ότι αποτελούν δομικά στοιχεία της ιδιοπροσωπίας του Νεοέλληνα.

Κατά την διάρκεια της μακραίωνης Τουρκοκρατίας, η Ορθόδοξος Εκκλησία μας ήταν η μοναδική πηγή και δύναμη για την διακήρυξη του Ελληνισμού, της ορθοδόξου πίστεως και της εσωτερικής φλόγας για εθνική ανεξαρτησία. Η Εκκλησία ήταν κυριολεκτικά η Κιβωτός του Ελληνικού Γένους, πρωτοστατούσα στους εθνικούς μας αγώνες και πληρώνοντας βαρύ φόρο αίματος. Η συστηματική προσπάθεια των Τούρκων να αφανίσουν το Ελληνικό Γένος, έβρισκε αντιμέτωπη την αντίδραση της Εκκλησίας. Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια γίνονταν συχνά καταφύγιο των πιστών, ενώ σιγά σιγά ο παιδαγωγικός ρόλος του απλού Κλήρου λαμβάνει συγκεκριμένη μορφή. Κατά τους αιώνες της σκλαβιάς οι μονές αυτές, με προεξάρχοντα ανάμεσα τους τα θρησκευτικά κέντρα του Αγίου Όρους και των Μετεώρων, αναδείχθηκαν σε εστίες παιδείας, θρησκευτικής τέχνης αλλά και καταφύγια κλεφτοαρματολών και αγωνιστών του 1821. Στα

μοναστήρια και τις εκκλησίες τα μικρά Ελληνόπουλα μάθαιναν γράμματα και μυούνταν στην ελληνική παιδεία. Οι μοναχοί διατηρούσαν στα σκοτεινά υπόγεια των Ιερών Μονών τους τα «Κρυφά Σχολεία», στα οποία δίδασκαν την ορθόδοξη πίστη και την Ελληνική Παιδεία. Πολύ μελάνι έχει χυθεί για τον χαρακτήρα, τη λειτουργία και την αμφισβητούμενη ύπαρξη του «Κρυφού Σχολείου», δηλαδή στις νυχτερινές συνάξεις παιδιών σε νάρθηκες ναών ή μοναστήρια, όπου ιερείς τους δίδασκαν γραφή ή ανάγνωση.

Το γεγονός ότι ο όρος δεν μαρτυρείται σε επίσημες γραπτές πηγές αποδίδεται στον χαρακτήρα των συναντήσεων αυτών, ο οποίος δεν ήταν επίσημος, και συνεπώς ο όρος «Κρυφό Σχολείο» προέρχονταν απευθείας από το στόμα του λαού.

Η πίστη στο Θεό και η αγάπη στην Πατρίδα, διαφυλάχθηκαν και μεταφέρθηκαν μέσα στους αιώνες της σκλαβιάς, από την Εκκλησία και τον ιερό κλήρο. Η Εκκλησία βοήθησε με όλα τα μέσα τους ραγιάδες "Έλληνες να διαφυλάξουν ως ιερή παρακαταθήκη την πίστη τους καθ' όλη τη διάρκεια της επί 400 και πλέον χρόνια δουλείας των. Γενικώς, η Εκκλησία κατά την Τουρκοκρατία, υπήρξε η μοναδική πηγή και ακατάβλητη δύναμη για την διακήρυξη του Ελληνισμού, της ορθοδόξου πίστεως και του πόθου για την αποτίναξη του ζυγού και την ανάκτηση της περιπόθητης Ελευθερίας του δουλευθέντος Γένους των Ελλήνων.

Το όλο εγχείρημα της Ελληνικής Επανάστασης δεν ήταν τυχάρπαστο εγχείρημα. Ήταν απόρροια

πολλών και σημαντικών παραγόντων. Ο πρώτος παράγοντας ανήκε στο ψυχολογικό καθαρά κομμάτι. Οι σκλαβωμένοι Ραγιάδες είχαν φτάσει στο μη περαιτέρω. Ο δεύτερος παράγοντας στον οποίο στηρίχθηκε το εγχείρημα της Ελληνικής Επανάστασης ήταν τα πολλά και ποικίλα αποτυχημένα επαναστατικά κινήματα τα οποία κατά καιρούς σημειώθηκαν. Τα περισσότερα εξ αυτών είχαν ταγούς και σημαιοφόρους ευλογημένους ρασοφόρους. Κληρικούς διαφόρων βαθμίδων οι οποίοι άφησαν το λειτούργημα τους κατά μέρος για να λάβουν τα άρματα, με μύχιο πόθο να ελευθερωθεί η πατρίδα. Ο τελευταίος παράγοντας ο οποίος ενίσχυσε το εγχείρημα της Ελληνικής Επανάστασης, ήταν η άρτια οργάνωση και δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας.

Είναι εξίσου σημαντικό σε αυτό το σημείο να αναφέρουμε και τι εστί Φιλική Εταιρεία καθώς όπως αναφέραμε και πιο πάνω, έπαιξε και αυτή πολύ σημαντικό ρόλο στην Επανάσταση αφού πολλά από τα μέλη της ήταν μέλη του Κλήρου. Βάση τα δεδομένα ένα περίπου 9% (εννέα τοις εκατό) των μελών της Φιλικής Εταιρείας, των μνημένων στη Φιλική Εταιρεία, ήταν ιερείς, ιερωμένοι. Συνολικά το 80% των αρχιερέων συμμετείχαν στην Ελληνική Επανάσταση. Από αυτούς, οι 81 ήταν μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Επομένως, η Φιλική Εταιρεία ήταν η σημαντικότερη από τις μυστικές οργανώσεις που σχηματίστηκαν για την προετοιμασία επανάστασης για την απελευθέρωση

των Ελλήνων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ιδρύθηκε το 1814 στην Οδησσό. Ιδρυτές της ήταν ο Εμμανουήλ Ξάνθος, ο Νικόλαος Σκουφάς και ο Αθανάσιος Τσακάλωφ.

Όταν ωρίμασαν οι συνθήκες και ο λαός ήταν πλέον έτοιμος, στις 25 Μαρτίου 1821 οι πρόκριτοι που είχαν συγκεντρωθεί στην Αγία Λαύρα, μαζί με οπλαρχηγούς, ύψωσαν με τον Παλαιών Πατρών Γερμανό την σημαία της Επανάστασεως με το βροντερό και καταλυτικό «Ελευθερία ή Θάνατος». Η Εκκλησία συμμετείχε όχι μόνο στην προετοιμασία (σε αγαστή συνεργασία με τη Φιλική Εταιρεία), στην κήρυξη αλλά και στην διεξαγωγή του Αγώνα των Ελλήνων στο πεδίο της μάχης και στο στίβο της πολιτικής.

Σε απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821, όπως του Μακρυγιάννη, του Κολοκοτρώνη και του Φωτάκου, αναφέρονται συχνά κληρικοί που πολέμησαν. Ατέλειωτος είναι ο κατάλογος των κληρικών, απλών ιερών ή κορυφαίων Διδασκάλων του Γένους, που είτε πολέμησαν είτε διακρίθηκαν για την πολιτική τους δράση. Από τον επίσκοπο Βρεσθένης Θεοδώρητο (1787-1843), πολεμιστή και οργανωτικού νου της Επανάστασης, τον οποίο ο Κολοκοτρώνης προσφωνεί σε επιστολή του «καπετάν δεσπότη», περνάμε στον Θεόφιλο Καΐρη (1784- 1853), κορυφαίο εκπρόσωπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού που συμμετείχε στην εκστρατεία του Ολύμπου και κήρυξε την επανάσταση στην Άνδρο, κι από αυτόν στον επίσκοπο Ρωγών Ιωσήφ (1776-1826), στον λόγιο

ιερωμένο που πολέμησε στις ντάπιες του Μεσολογγίου και τη νύχτα της Εξόδου κλείστηκε στην μπαρουταποθήκη μαζί με Έλληνες πολεμιστές και την ανατίναξε όταν έφτασαν απέξω οι εχθροί. Στις τάξεις του Κλήρου ανήκε και ο περίφημος λόγιος Κωνσταντίνος Ά για την βοήθεια της Ρωσίας προς τους υποδούλους Έλληνες, αλλά και ο θρυλικός Παπαφλέσσας (1788-1825), ο «μπουρλοτιέρης των ψυχών», που ανέπτυξε και πολιτική δράση, υπήρξε υπουργός Εσωτερικών με φιλεκπαιδευτικό έργο και έπεσε μαχόμενος ηρωικά στο Μανιάκι μαζί με λίγους συντρόφους απέναντι στον ισχυρό στρατό του Ιμπραήμ. Ειδικότερα, ο Πατρο-Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Ηλίας Μηνιάτης, ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ο Αθανάσιος Διάκος, ο Παπαφλέσσας, ο Σαλώνων Ηλίας, ο Έλους Άνθιμος, είναι μερικοί μόνον – από τις χιλιάδες των επωνύμων και των ανωνύμων – που με το ραβδί ή την πέννα, με την ρομφαία του λόγου ή με το καριοφίλι ανά χείρας, περιόδευσαν την σκλαβωμένη Χώρα μας, δίδαξαν, έγραψαν και καθαγίασαν με τον θάνατό τους το εθνικό τους έργο. Γενικώς δε όλοι οι κληρικοί συνέβαλαν με κάθε μέσον για την διατήρηση των ιερών και των οσίων του Ελληνισμού και για την ανάκτηση της Ελευθερίας του που αποτελούσε τον μύχιο πόθο των Ελλήνων.

Η συμμετοχή της Εκκλησίας στον απελευθερωτικό Αγώνα του 1821, είναι αδιαμφισβήτητη τόσο κατά την προετοιμασία, όσο και κατά την νικηφόρο διεξαγωγή αυτού. Η Εκκλησία το '21, υπάκουσε στην πρόσκληση της Ελλάδος και πριν ακόμη

σημάνει η σάλπιγγα του Εθνικού Συναγερμού, ευρίσκονταν επί των επάλξεων. Με την Εικόνα της Παναγίας στο στήθος οι κληρικοί του Αγώνος, εμψύχωναν τους αγωνιστές. Η συμμετοχή των Επισκόπων, των ιερέων και των μοναχών, υπήρξε ομόθυμη και καθολική. Επιπλέον, όταν άρχισε η Επανάσταση, πολλά μοναστήρια τάχθηκαν, βοήθησαν την Επανάσταση άλλα όχι και γενικά, στις επαναστατημένες περιοχές, κατά κανόνα, οι ιερείς των επαναστατημένων περιοχών συνετέθησαν με τα πράγματα. Ιερωμένοι, υψηλόβαθμοι ιερωμένοι, όπως ο Παλαιών Πατρών Γερμανός στην Πελοπόννησο, πρωτοστάτησαν στην Επανάσταση.

Στο πρώτο έτος των συγκρούσεων στην Πελοπόννησο, οι επίσκοποι συχνά καλούνταν να αναλάβουν την ηγεσία στο πολιτικό και στο πολεμικό πεδίο. Οι διάφορες διακηρύξεις που έκαναν οι επαναστάτες περιείχαν τα ονόματα τουλάχιστον ενός ή δύο επισκόπων και μερικών κληρικών. Στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης αναφέρονται χαρακτηριστικά ο Ρώγων Ιωσήφ στο Μεσολόγγι, ο Αθανάσιος Διάκος στην Αλαμάνα, ο Ησαΐας Σαλώνων στην μάχη της Αλαμάνας, ο Έλους Άνθιμος με τον Βρεσθένης Θεοδώρητο οι οποίοι πολέμησαν στην πολιορκία της Τριπόλεως, ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας που θανατώθηκε στο Μανιάκι, ο Παπαγιώργης από το Περιθώρι με δικό του μικρό σώμα πολεμιστών θανατώθηκε επίσης στο Μανιάκι, ο Άνθιμος Γαζής αρχηγός της Επανάστασης στο Πήλιο, ο Θεόφιλος Καΐρης που ύψωσε τη σημαία της Επανάστασης στην Άνδρο και μετείχε στην

αποτυχημένη εκστρατεία στον Όλυμπο, ο Νεόφυτος Καρύστου στον οποίο ο Δημήτριος Υψηλάντης ανέθεσε την κατά της Καρύστου εκστρατεία, τον Νεόφυτο Ταλαντίου και τον Δημήτριο Παπατσώρη. Αλλά και ο απλός κλήρος συμμετέχει με διάφορους τρόπους: οι ιερείς της Εύβοιας παρευρίσκονται και εμψυχώνουν τους συμπατριώτες τους στη μάχη των Βρυσακίων κατά του Ομέρ Βρυώνη.

Για τους πολεμιστές η επανάσταση είχε έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα: τα γεγονότα της επανάστασης αποδίδονταν στο Θεό, την κήρυξη της και τη διεξαγωγή των πολεμικών συγκρούσεων πλαισίωναν θρησκευτικές ακολουθίες και τελετουργίες (δοξολογίες, λειτουργίες, ορκωμοσίες και αγιασμοί) και τα επαναστατικά λάβαρα έφεραν θρησκευτικά σύμβολα, κυρίως το σταυρό. Ήταν Αγώνας υπέρ βωμών και εστιών, για του Χριστού την πίστη την αγία και της πατρίδος την ελευθερία, όπως διακήρυξαν οι ίδιοι οι Αγωνιστές. Αρματωλοί και Κλέφτες, ραγιάδες και κοτζαμπάσηδες, Δεσποτάδες, Παπάδες και Καλόγεροι έγιναν ένα, ομονόησαν μπροστά στον ιερό πόθο της ελευθερίας και πέτυχαν αυτό που στα μάτια των ορθολογιστών φαινόταν ακατόρθωτο. Οι εξαθλιωμένοι, οι ρακένδυτοι, οι πλημμελώς εξοπλισμένοι, έχοντας στο χέρι τον Σταυρό και στην καρδιά την Πίστη, νίκησαν τον πανίσχυρο δυνάστη και μετά από 400 ή και 500, σε κάποιους τόπους, χρόνια σκλαβιάς και τυραννίας, πέτυχαν το ποθούμενο, ανέκτησαν την ελευθερία, το πολυτιμότερο αγαθό.

Όλη αυτή την προσπάθεια, των Ελλήνων για την απελευθέρωση από το Τουρκικό ζυγό καθώς και την συνεισφορά της Εκκλησίας όπως και την αγάπη κλήρου για τον λαό και την ορθοδοξία την συναντάμε και μέσα από διηγήσεις ιστορικών που έζησαν τα γεγονότα της επανάστασης. Μερικές από αυτές τις αποτυπώνουμε παρακάτω.

«Είναι καιρός να αποτινάξωμεν τον αφόρητον τούτον ζυγόν, να ελευθερώσωμεν την Πατρίδα, να κρημνίσωμεν από τα νέφη την ημισέλινον, δια να υψώσωμεν το σημείον δι' ού πάντοτε νικώμεν, λέγω τον Σταυρόν, και ούτω να εκδικήσωμεν την Πατρίδα, και την ορθόδοξον ημών Πίστιν από την ασεβή των ασεβών και αφρόνησιν». Το απόσπασμα αυτό από την ομιλία του Αθανασίου Διάκου σε αγωνιστές αποδεικνύει πως οι άνθρωποι της Εκκλησίας ήταν μεταξύ των πρώτων που σήκωσαν το λάβαρο του Αγώνα».

«Ο Διάκος, μαθών ότι ο εχθρός έφθασεν εις το Ζητούνι, συγκαλέσας τους συναγωνιστάς του, ωμίλησε τα εξής: «Αδελφοί Έλληνες! Έπειτα από τετρακοσίων χρόνων σκληράν σκλαβιάν, ο Θεός, ευσπλαγχνισθείς, απεφάσισε να μας δώσει την ελευθερίαν, καθώς την εχαίροντο μίαν φοράν οι προπάτορές μας. Πλην διά να την απολαύσωμεν, πρέπει ν' αποφασίσωμεν ν' αποθάνωμεν με τα όπλα εις τας χείρας, και τότε ας την χαρώσιν οι μεταγενέστεροί μας. Ημείς ως τόσον θέλομεν απολαύσει τα δύο μεγαλύτερα καλά, τον παράδεισον και την αιώνιον μνήμην των μεταγενεστέρων, επειδή διά τον σταυρόν και την ελευθερίαν αποθνήσκομεν· αν όμως δειλιάσωμεν

τώρα, τότε αιωνίως εχάθημεν και ημείς και όλον το έθνος μας. Όθεν, όποιος αγαπά με την αλήθειαν την πίστιν και την πατρίδα, ας δράξει τα όπλα και ας έλθει μαζί μου».

Η ιστορία επαξίως αφιέρωσε λαμπρές σελίδες στον αγώνα που έδωσαν απλοί και λόγιοι ιερείς για να μην απολέσουν οι σκλαβωμένοι Έλληνες την εθνική τους ταυτότητα κατά την Τουρκοκρατία, αργότερα για να ωριμάσει η ιδέα του ξεσηκωμού και τέλος κρατώντας το όπλα δίπλα στον λαό που πολεμούσε τον Τούρκο κατακτητή

Τέλος, για ολόκληρο τον συνειδητό ελληνορθόδοξο πιστό λαό είναι ένα έτος ορόσημο. Τιμούμαι και ενσκήπτουμε με δέος και σεβασμό στην επέτειο των 200 ετών από την έναρξη της εθνικής μας παλιγγενεσίας. Την συλλογικής δηλαδή, προσπάθειας των υποδούλων Ελλήνων και υποτιμημένων ραγιάδων για την αποτίναξη του Τουρκικού ζυγού και της επαναφοράς ιδεώδους ελευθέρου έθνους. Ενός Έθνους το οποίο έμεινε για πάντα ελεύθερο μέσα στις ψυχές των ανθρώπων, παρά τα 400 ολόκληρα χρόνια σκλαβιάς.

ΠΗΓΕΣ

-

https://www.researchgate.net/publication/341452934_E_Symbole_tes_Ekklesias_sten_Epanastase_tou_1821_The_Contribution_of_the_Church_to_the_1821_Revolution

- <https://www.paratiritis-news.gr/article/233692/I-Epeteios-ton-Diakosion-Xronon-apo-tin-Elliniki-Epanastasi-kai-i-Ekklesia-tis-Ellados-1821--2021>
- <https://www.pemptousia.gr/2017/01/i-apofasistiki-simvoli-tis-ekklisias-ston-apeleftherotiko-agona-tou-1821/>

-

[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82_\(1821-1827\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82_(1821-1827))

-

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%95%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7_%CF%84%CE%BF%CF%85_1821

- <https://www.larissapress.gr/2021/01/31/maria-efthymiou-deka-pragmata-pou-prepei-na-gnorizoume-gia-tin-elliniki-epanastasi/>

• https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A6%CE%B9%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%95%CF%84%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%B5%CE%AF%CE%B1

•
